

સમય

લેખક
ગોવિંદભાઈ રા. અમીન

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કાર્પોગ્રાફ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૧૬૪ કિંમત ૧.૦૦.

ગ્રંથનામ કુલમ્બુ

વર્ગિક ૪-૨

કાલચક્ર

ગોવિંદભાઈ અમીનનાં પુસ્તકો

રેડિયમ (નાટિકાસંગ્રહ)

કાલચક્ર (નાટક)

રસનાં ટીપાં (વાર્તાઓ છપાય છે.)

કાલચુક

લેખક :

ગોવિંદભાઈ રા. અમીન

: પ્રકાશક :

ગોવિંદભાઈ રા. અમીન

૧૩, શારદા સદન, મુંબઈ ૭.

સોલ એજન્ટસ :
આર આર. શેઠ ની કં.
બુક સેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ
કેશવબાગ :: મુંબઈ-૨.

૬-૨
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૩૧૬૪

રૂ. ૧-૦-૦
(સર્વ હક લેખકને રવાધીન)

આવૃત્તિ પહેલી
૧૫ : ૧૧ : ૪૦

: મુદ્રક :
એસ. આઈ. પટેલ
ન્યુ ઇરા પ્રિ. પ્રેસ,
૩, ચોપાટી રોડ,
મુંબઈ.

નિવેદન

વસોમાં નીકળતા હસ્તલિખિત વાર્ષિક ‘યુવક નાદ’ માં ૧૯૩૧ માં મેં એક વાર્તા લખેલી. વાર્તાથી સંતોષ ન થતાં ૧૯૩૨ માં તેનું નાટક બનાવ્યું. સંજોગવશાત્ નાટક પ્રસિદ્ધ થઇ શકેલું નહિ. અત્યાર સુધી તે મારા મગજમાં ખુંચ્યા કરતું હતું. લઘાઇ અગે શેર બજાર બંધ થતાં, નવરાશનો ઉપયોગ કરવા, નાટકમાં થોડો ફેરફાર કરી તેને “ કાલચક્ર ” નામે પ્રસિદ્ધ કરું છું.

ગોવિંદભાઈ રા. અમીન.

કાલચક્ર

મુખ્ય પાત્રો :

રહેમાન ... એક ધાંચી

મરિયમ ... તેની ખીજવારની બેરી

આદમ ... પહેલી બેરીથી થએલો રહેમાનનો
દીકરો

રસૂલ ... રહેમાનનો કાઠ સંબંધી

પ્રસ્તાવના

(રહેમાનના મકાનની રરતા ઉપરની ઓસરી. જમણી બાજુ ધૂળ ચઢેલી ધાણી છે. ડાબી બાજુ માંખો ઉડારતો બળદ બેઠો છે. સામે બારણું છે. તેમાંથી વચ્ચે ખડકેલો ધરવાખરો દેખાય છે.

લાકડીના ટેકે ચાલતા બલાબાઈ આવે છે. તે કોઈને શોધતા હોય તેમ આમતેમ જીવે છે, અને બારણા પાસે ગાય છે.)

બલાબાઈ

ધરમાં કોણ છે ?

મરિયમ

(અંદરથી સામે પ્રશ્ન કરે છે) કોણ છે !

બલાબાઈ

હું બલાબાઈ રહેમાન છે કે ?

મરિયમ

છે.

બલાબાઈ

બહાર મોકલજો જરા.

મરિયમ

આવે.

(રહેમાન મકાનમાંથી બહાર આવે છે. તેનું મોં પડેલું છે. ભલાભાઈને જોઈ તે હસવા મહેનત કરે છે.)

રહેમાન

આવો, કાકા.

ભલાભાઈ

શું કરતો 'તો ?

રહેમાન

બધું ગોઠવતો 'તો.

ભલાભાઈ

શહેરમાં જવા માટે ને ?

રહેમાન

હા, કાકા (બારણા તરફ જોઈને) આદમ, ભલાકાકાને ખેસવા ગોઠવી લાવ.

ભલાભાઈ

ગોઠવી શું કરવી છે ?

રહેમાન

નીચે ખેસવા દેવાય !

ભલાભાઈ

મારે ખેસવુંજ નથી. હું તો તને જરા ખે ખેલ કહેવા આવ્યો છું.

રહેમાન

ખેસીને કહો.

ભલાભાઈ

મારે ખેસવું નથી. ધણું કામ છે. ઊભો ઊભો ખે શબ્દ કહી દઉં, સાંભળ : તારા શહેરમાં જવાની વાત સાંભળી ત્યારથી મારા મનમાં થયા કરતું 'તું' કે ક્યારે તારી પાસે આવું અને તને ખે ખેલ કહું.

રહેમાન

બલે, કહેા.

[ભલાભાઈનું કહેવું સાંભળવા રહેમાન આતુર
હેખાય છે. આદમ ગોદડી લઇ આવે છે.
ગોદડીની જરૂર નહિ જણાયાથી તેને ખારણામાં
પાછી ફેંકે છે. મરિયમ ખારણામાં આવે છે;
અને જરા આધું ખેંચી એકચિત્તે ભલાભાઈને
સાંભળે છે.]

ભલાભાઈ

શહેરમાં ગએલાં કોઇ સુખી થયાં નથી, તુ જઈશ તો સુખી થઈશ નહિ.

રહેમાન

(લાચારીથી) પણ કાકા, શું કરું ! આ સંચાનું તેલ આવ્યું ત્યારથી
મારા તેલનું ટીપું ખપ્યું નથી. મારે શહેરમાં ગયા વિના છૂટકો નથી.

ભલાભાઈ

અહીં રહી બીજો ધંધો કર.

રહેમાન

અહીં ખારે માસ મજૂરી મળે નહિ ; બીજું શું કરું ?

ભલાભાઈ

ખેતી કર. તારા જેવા ધણા અહીંથી શહેરમાં ચાલ્યા જાય છે. ખેતીમાં
માણસની તૂટ પડે છે. તેમાં તારો હમાહ થશે.

રહેમાન

ખેતીમાં ફાવે નહિ. હાથકામમાં ખેડેલી હથોટી બીજામાં વળે નહિ.

ભલાભાઈ

કદાચ, બે સાલ ન ફાવે, પણ ખેતી જેવું સુખ કશામાં નથી.

રહેમાન

હવે વરસાં ક્યાં સારાં આવે છે ? બે ત્રણ વરસે એક દુકાળ ખરોજ !

ભલાભાઈ

તોય તેમાં પેટ પૂરતું મળી રહે. એ બેંસો રાખજો. તેમાંથી ધરતું અડધું ખરચ નીકળશે.

રહેમાન

બેંસો અમારાથી કેવી રીતે રખાય ? એને દો'તાં વસોવતાં કેણે શીખવ્યું છે ! અને બેંસો ખરીદવા પૈસા જોઈએ !

આદમ

(વચ્ચે) અને કાકા, શહેર જેવી મળ અહીં પડે નહિ ને !

ભલાકાકા

(કડવાશથી) શી મળ ?

આદમ

ફરવાનું, રમવાનું, નાટક-સિનેમા જોવાના, સારું સારું ખાવાનું અને પહેરવાનું !

ભલાભાઈ

એટલે તમે મળ કરવા શહેરમાં જાવ છો !

રહેમાન

ના, કાકા એ તો મૂરખો છે : જેમ આવે છે તેમ બોલે છે. અમારે ત્યાં મજૂરી કરવા જવું છે. સાંભળ્યું છે કે ત્યાં નવી મીલો નીકળે છે. તેમાં કંઈક મજૂરી મળી રહેશે.

ભલાભાઈ

ત્યાં મજૂરી મળશે તેની શી ખાત્રી ?

રહેમાન

અમારા એક ઓળખીતા ત્યાં છે.

ભલાભાઈ

કેણુ છે ?

રહેમાન

રસૂલ કરીને છે.

ભલાભાઈ

તે શું કરે છે ?

રહેમાન

બધી જાતના ધંધા કરે છે.

ભલાભાઈ

એ તમને ઠેકાણે પાડશે ?

રહેમાન

પાડશે. અમે તેને નોકરી શોધવા કાગળ લખ્યો છે. બહુ દિવસ થયા. જવાબ આજકાલમાં આવેલો જોઈએ.

ભલાભાઈ

ત્યાં નોકરી મેળવવી સહેલું નથી.

આદમ

રસૂલ કાકાની લાગવગ એવી જગરી છે કે નોકરી તરત મળશે !

ભલાભાઈ

હીક છે ઓળખાણ હોય તો. નહિ તો બલભલા ગજરવેટ નોકરી માટે રખડે છે ! હું આ બગદ, ઘાણીનું શું કર્યું ?

રહેમાન

મહિજ શેફને વેચી દીધું.

ભલાભાઈ

કેટલામાં ?

રહેમાન

પાંચોસોમાં.

ભલાભાઈ

એટલાજ.

રહેમાન

મારા જવાનું જાણી શેક ખાતું ચૂકવવા રોજ તગાદો કરતા હતા.

ભલાભાઈ

હં.

રહેમાન

મારી પાસે કંઈ હતું નહિ. બધું તેમને આપી, ઉપર પાંચ લેવાના કરી ખાતું ચૂકવે ક્યુંં !

ભલાભાઈ

તારે દેવું ક્યાંથી ?

રહેમાન

તેલ ખપતું બધે થયું ત્યારથી શેકને ત્યાં નામું થવા માંડ્યું હતું.

ભલાભાઈ

તું એ વાણીયાના હાથમાં આવ્યો તે ખોટું થયું.....હશે !
...તો તારે જવાનું નકકી ને ?

આદમ

(વચ્ચે) અમે જવાના.

ભલાભાઈ

ઠીક ત્યારે. પણ હું તમને ફરીથી ચેતાવું છું : શહેરમાં લાડવા નથી. ત્યાં જેટલું કમાશે તેટલું ગુમાવશે, અને નફામાં શરીર બગાડશે. મારું માનો તો અહીં રહી જવ. હું તમને એક આઠ-દસ વીધાનું ખેતર કાઢી આપીશ. ખીજી મદદ કરીશ. ખેતર વાવી ખાવ. ત્રણ ચાર સાલ આકરી જશે, પછી ઠેકાણે આવી જશે.

[રહેમાન વિચારમાં પડે છે. આદમ અને મરિયમને આ ગમતું નથી. રહેમાન કંઈ ખોલી જાય તે પહેલાં તેને ખાલતો અટકાવવા મરિયમ ખાલે છે.]

મરિયમ

(નિશ્ચયથી) કાકા, અમે શહેરમાં જવા નકકી કર્યું છે તે જમ્મશુંજ !
અમને ખેતી ફાવશે નહિ.

આદમ

હા, અમે જમ્મશું જ !

મરિયમ

એ વરસ ખેતી કરીએ, પછી ન ફાવ્યું તો ? અને એ વરસ
ખાઈશું શું ?

ભલાભાઈ

(વિચારમાં પડી) હા, એ ખરું. તો પછી જેવી પ્રભુની ઈચ્છા !
ઠીક, ભઉં છું. (કોઈ આપત્તિની આગાહી જોઈ રહ્યા હોય તેમ આકાશ
તરફ જોતા જાય છે.)

રહેમાન

આવજો, કાકા.

ભલાભાઈ

ભલે.

[ભલાભાઈ દેખાતા ખંધ થાય છે. રહેમાન
વિચારમાં રહે છે.]

મરિયમ

શો વિચાર કરો છો ?

રહેમાન

ભલાકાકાએ કહ્યું તે ખરું પણ હોય !

મરિયમ

શાનું ખરું હોય ?

આદમ

એ શું જાણે !

રહેમાન

ના કેમ જાણે ? —એમને ઘણા વખત શહેરમાં જવાનું થાય છે.

મરિયમ

એટલામાં શહેરનો અનુભવ થઇ જાય ?

રહેમાન

ત્યાં જાય એટલે બધું જુવે ને ?

આદમ

જુવે તોપણ આપણને ખોટું કહે.

રહેમાન

ખોટું શા માટે કહે ?

આદમ

તેમનાં ખેતર પડી રહે છે તે ખેડાવવા !

રહેમાન

એ એવા નીચ નથી. એ આપણા ભલા માટે કહે છે.

મરિયમ

ખેતીમાં શું ભલું છે ! રોજ મજૂરી કરી ડૂચો નીકળી જવાનો, ટાઢ તડકો જોવાનાં નહિ, વરસાદનું નક્કી નહિ ! કોઇ દિવસ શાંતિથી ખેસવાનું નહિ કે સારું ખાવા-ઓઢવાનું નહિ ! ... ખેતીમાં કંઈ સુખ નથી. ખરું સુખ તો ત્યાં શહેરમાં છે. હું ત્યાં એક મહિનો રહી હતી. કોઇને મેં દુઃખી જોયું નથી.

રહેમાન

એ બધા પૈસા કમાતા હશે.

આદમ

શું આપણે પૈસા નહિ કમાઈએ ! ...આપણા રસૂલકાકા જીવોને ! એ અહીં આવે છે ત્યારે કેવાં કપડાં પહેરે છે ! કેટલા પૈસા ઉઠાવે છે ! શહેરમાં પૈસા કમાવાના ન હોય તો એ એવા ક્યાંથી રહે !

મરિયમ

હજી તમે શહેરમાં રહ્યા નથી એટલે ત્યાંનું કશું જાણતા નથી. એક વખત ત્યાં ચાલો અને જુવો કે ગામડા કરતાં ત્યાં કેટલાં વધારે સુખ-સધવડો છે !

આદમ

પેલો ચીમન શેઠ ત્યાં ફેરિયામાંથી મીલમાલિક બની ગયો.

રહેમાન

આપણે ક્યાં મીલમાલિક બનવું છે ?

મરિયમ

મીલમાલિક કેણુ કહે છે ! ... તમે અને આદમ મજૂરી કરો, હું કરકસરથી ઘર ચલાવું; એમ થોડા પૈસા ભેગા થાય, એ પૈસામાંથી દુકાન કઢાય.

રહેમાન

(કંઈક ઉત્સાહથી) એ બને ખરું.

મરિયમ

ધીરેધીરે દુકાન મોટી કરાય. એમાંથી આગળ વધાય.

આદમ

હા, બાપા. પછી આપણે મજૂરી કરવાનું મટી જાય. આવા (પોતાનું ફાટલું પેહરણ બતાવે છે) ધાગા સુંથવાના રહે નહિ. પૈસાની છૂટ થઈ જાય !

રહેમાન

દુકાન કઢાય તો એમ થાય ખરું !

મરિયમ

થશેજી !-આપણે એક વખત ત્યાં જઈએ એટલે બસ !

રહેમાન

હાલે, રસૂલનો કાગળ આવે એટલે નીકળીએ.

આદમ

તેમને વખત નહિ હોય એટલે શું લખે ! નહિ તો તેમને માટે જગાની ક્યાં ખોટ છે !

રહેમાન

જગા જડે તો તરત લખે.

મરિયમ

આપણે જવું તો છેજ. શા માટે જવાબની રાહ જોવી ? જગા હશે તો દાખલ થવાશે, નહિ હોય તો શોધાશે. ત્યાં જઇને પડ્યાં એટલે એમને છૂટકો છે ?

રહેમાન

રસૂલને ઠીક ન લાગે.

મરિયમ

એમ હોય ! ગયે વખતે આવ્યા ત્યારે મને તેમને ત્યાં લઇ જવાં કેટલો આગ્રહ કર્યો હતો !

આદમ

મને કહેતા'તા ચાલ મારી સાથે. આપણને જોઇ એ ખુશ થઇ જશે !

રહેમાન

એ જવાનું જુદું અને આ જવાનું જુદું.

મરિયમ

તેમને માટે કંઈ ફેર નથી. એક વખત તે કહેતા 'તા કે પૈસાને કોણ પૂછે છે, ઘર રાખનાર કોઇ સારું માણસ જોઇએ. આપણે ત્યાં જઇ મદદરૂપ થઇ પડીશું !

રહેમાન

એમ હોય તો આપણે દિવસ નક્કી કરી નીકળીએ.

મરિયમ

આ પૂનમ પછીના પડવે નીકળીએ.

રહેમાન

પૂનમ તો આ આવી, સાતમે રાખીએ. ત્યાં સુધીમાં સગાંને મળી લેવાય, પરચુરણ લેણદેણ ચૂકવી દેવાય.

મરિયમ

સગાંને મેળતાં શી વાર ?—અને લેણદેણ ચૂકવતાં શા દિવસ જવાના છે ? બધું બે દિવસમાં પતાવી દેવાશે. મારું માનો તો પડવેજ ચાલો : વહેલાં જઈએ તેમ વહેલાં ઠેકાણે પડીએ !

આદમ

(હર્ષમાં, ફૂટીને) હા, બાપા ! આ પડવે જ ચાલો—આ પડવે જ ચાલો !

અંક પહેલો

[રાહેરના એક ભાગમાં રસૂલની ઓરડી. અરતઅરત ધરવાખરો પડયો છે. સામે ભીંત ઉપર આયનો અને કાંસકો છે. તેની સાથે સુંદર સ્ત્રીઓના ફોટા-વાળાં ત્રણ કેલેન્ડર છે. ડાબી બાજુ બારણું છે. તેની પાસે એક જૂની ખુરશી પડેલી છે. જમણી બાજુ બારી છે, તેમાંથી અંદરની ઓરડી દેખાય છે.

બારી અંદર ખડખડાટ થાય છે. કોઈના ગાવાનો ધીમો સૂર આવે છે. ગીત ‘ગોરી ધીરે ચલો’ નું છે. ગાનાર રસૂલ છે. ‘ગગરી છલક ન જાય’ એમ ગાતો તે બહાર આવે છે અને ગાવાનું ચાલુ રાખે છે. તે કપડાં પહેરે છે, આયના સામે ઊભો રહી વાળ સરખા કરે છે અને બૂટ પહેરી બહાર નીકળવા જાય છે. સામે રહેમાન માથા ઉપર પોટલું લઈને આવે છે.]

રસૂલ

(રહેમાનને જોઈ મોં કટાણું કરી) ક્યાંથી આવો છો ?

રહેમાન

(અટકી જઈ) ગામથી.

રસૂલ

આ વખતે ?

રહેમાન

કેમ ? શું કંઈ છે ?

રસુલ

(પોતાની બૂલ હમજી) કંઈ નહિ. (પોટલું ઉતારવા હાથ દે છે.)
પોટલું શાનું છે ?

રહેમાન

ધરવાખરાનું.

રસુલ

અહીં કેમ આપ્યો ?

રહેમાન

ક્યાં મૂકવો ?

રસુલ

કેમ ક્યાં મૂકવો ?

રહેમાન

ધર તો ખાલી કર્યું.

રસુલ

કેમ ?

રહેમાન

અહીં આવવા.

રસુલ

(કડવાશથી) અહીં શા લાડવા છે ?

રહેમાન

(ઢીલો થઈ જઈ) ત્યાં મારો ધંધો પડી ભાગ્યો !

રસુલ

તે હું જાણું છું.

રહેમાન

તમે કાગળનો જવાબ આપ્યો નહિ.

રસૂલ
નોકરી જડે ત્યારે આપું ને ?

રહેમાન
મેં જાણ્યું કે નોકરી મળી જશે !

રસૂલ
એમ કંઈ નોકરી રસ્તામાં પડી છે ?

[મરિયમ માથે પોટલું લઈ આવે છે. તેને
જોઈ રસૂલના બોલવામાં ફેરફાર થાય છે.]

રસૂલ
(મરિયમને લાડથી) તમે પણ આવ્યાં છો કે ?

મરિયમ
હા. (રહેમાનને) તમે જલદી પાછા જાવ : ગાડીવારો ઉતાવળ
કરે છે.

રહેમાન
આ જાઉં. (જાય છે.)

રસૂલ
(ક્ષણભર મરિયમ સામું તાકી રહી) પોટલું ઉતારવા લાગું ?

મરિયમ
નાનુ છે. (પોટલું ઉતારી સામે ખૂણામાં મૂકે છે.)

રસૂલ
બેસો.

મરિયમ
હજીં બે ત્રણ પોટલાં લાવવાનાં છે.

રસૂલ
રહેમાન ધણોએ લાવશે.

મરિયમ

ના-ના.

રસૂલ

ના-ના શું? તમે દેખાવ છો તો થાકેલાં..... રસ્તામાં ચાલવું પડ્યું હતું?

મરિયમ

થોડુંક ચાલવું પડ્યું હતું,

રસૂલ

કેમ?

મરિયમ

બળદ ખરાબ હતા : અમારે વારાફરતી ઉતરવું પડતું.

રસૂલ

રહેમાન એવો કેવો ! ખરાબ બળદ શા માટે ભાડે કર્યા?..... અને કર્યા તો તેણે ચાલવું 'તું. તમારાથી ચલાવ નહિ અને ચલાવે એ ધણી કેવા!

મરિયમ

તે ધરડા થવાના થયા અને હું જીવાન છું. મારે ચાલવું જોઈએ ને?

[આદમ પોટલું લઈ આવે છે.]

આદમ

કેમ છો, રસૂલ કાકા ! હું આવી પહોંચ્યો છું, તમારા શહેરમાં. (પોટલું ઉતારે છે.) મારે પાણી પીવું છે.

રસૂલ

(તેના તરફ જોયા વિના, કમનથી) અંદર છે.

(આદમ બારીમાં જાય છે. રહેમાન બે મોટાં પોટલાં - એક માથે અને એક હાથમાં - લઈ આવે છે. મરિયમ પોટલાં ઉતારવા મદદ કરે છે. પોટલાં ખૂણામાં ગોઠવી રહેમાન 'હાશ' કરી બેઠો રહે છે.)

મરિયમ

માડાવાળો ગયો ?

રહેમાન

ગયો. (રસૂલને) મારે હાથપગ ધોવા છે.

રસૂલ

(બારણું ખતાવીને) બહાર ડાબી બાજુ નળ છે.

(રહેમાન જોડા કાઢી જાય છે..... આદમ પોતાના પહેરણથી મોં ઢાંકતો બહાર આવે છે.)

રસૂલ

(મરિયમને) તમારે પાણી પીવું નથી ?

મરિયમ

હમણું પીશ.

રસૂલ

હમણું ક્યારે ? (આદમને) પાણી લાવ !

આદમ

(કચવાતો) લાવું.

(આદમ પાણી લાવી મરિયમને આપે છે...
રહેમાન આવે છે. રસૂલ ખુરશી પર બેસે છે,
બાકીનાં નીચે બેસે છે.)

રસૂલ

ગામમાં કેટલા દિવસથી સંયાનું તેલ આવ્યું છે ?

રહેમાન

છએક મહિના થયા.

રસૂલ

એ તેલ નીકળ્યું ત્યારની મને ખબર હતી કે તમારો ધંધો પડી
બાગવાનો. હમણાંમાં તમારા જેવા પંદર જણ અહીં આવ્યા છે.

રહેમાન

આપણા કોઇ ઓળખીતા આવ્યા છે કે ?

રસૂલ

ઈસ્માઈલ છે, અલીજી છે, પીરભાઇ છે,—

આદમ

(વચ્ચે) ઈસ્માઈલનો પીરિયો આવ્યો છે કે ?

રસૂલ

(આદમને સાંભળ્યો ન હોય તેમ) કાસમ છે.

રહેમાન

એ બધા કયારના આવ્યા છે ?

રસૂલ

ઈસ્માઈલને એ મહિના થયા, પીરભાઇ અલીજી મહિનો થયો.

રહેમાન

બધા ઠેકાણે પડ્યા ?

રસૂલ

ક્યાંથી પડે ?

રહેમાન

(મરિયમને) સાંભળ, તું શું કહેતી 'તી ?

(મરિયમ ગુના નીચે આવી હોય તેમ જોઈ રહે છે..... રસૂલ તેની વારે ધાય છે.)

રસૂલ

પણ તમારે કંઈ ફિકર કરવા જેવું નથી.

આદમ

(કૂદીને) એ તો અમે પહેલેથીજ ધાર્યું 'તું !

[મરિયમ રસૂલ તરફ આભાર દર્શાવતી જીવે છે.
રસૂલ ઉત્તેજિત બને છે.]

રસૂલ

તમારે શાની નોકરી કરવી છે ?

રહેમાન

મને અહીંની શી ખબર ?

રસૂલ

મીલમાં રહેવું છે, ઑફિસમાં રહેવું છે કે પરચુરણ મજૂરી કરવી છે ?

રહેમાન

સારું કયું ?—શામાં વધારે પૈસા મળે ?

રસૂલ

અનુભવ નહિ એટલે તમને મીલમાં સાદું કામ મળે. તેમાં પગાર ઓછો અને સવારના છથી સાંજના છ સુધી કામ કરવાનું.

રહેમાન

હં.

રસૂલ

ઑફિસમાં કામ કંઈ નહિ. એ આંટા ખાવાના, પણ પગાર ઘણો ઓછો, કહો પંદર રૂપિયા.

રહેમાન

એ તો ઠીક નહિ.

રસૂલ

પરચુરણ મજૂરીમાં જેટલું કામ કરો તેટલા પૈસા મળે.

રહેમાન

હં.

રસૂલ

તેમાં મુખ્ય માલ ફેરવવાની મજૂરી છે. તમે દિવસની પચાસ ગુણો ફેરવો તો તમને દોઢેક રૂપિયો મળે.

રહેમાન

આથી કશામાં વધારે મળે ?

રસૂલ

એથી વધારેની આશા રાખવી નહિં. બલબલા ઝેન્યુએટો રાજના દોઢ રૂપિયો કમાઈ શકતા નથી.

રહેમાન

તો મજૂરીનું નક્કી કરો.

મરિયમ

એ સારું છે.

આદમ

મને પણ એ ગમ્યું : રાજનો દોઢ રૂપિયો મળે !

રસૂલ

પણ એક વાત યાદ રાખવાની : એ કામ ધણું સખત છે !

રહેમાન

એમો વાંધો નહિ.

રસૂલ

કોઈ વખત દિવસની સો ગુણો ફેરવવી પડશે !

આદમ

એ પ્રમાણે પૈસા વધારે મળશે ને ?

રહેમાન

ખરી વાત છે.

રસૂલ

તો એની ગોઠવણ કરું.

રહેમાન

હા, કરો.....હં.....હવે, આદમ માટે.

રસૂલ

આદમ માટે ઘણા ધંધા છે, તેનાથી થશે નહિ.

આદમ

(વાંધો દર્શાવતો) શું મારાથી નહિ થાય ?

રસૂલ

તારાથી આખો દિવસ ફરવાનો ફેરીઆનો ધંધો થશે ?

આદમ

આખો દિવસ ફરવાનું આપણાથી નહિ બને !

રહેમાન

(સખત થઈ) કેમ નહિ બને ?

આદમ

આખો દિવસ ફેરીએ તો નવરાશ રહે નહિ !

રહેમાન

નવરાશને શું કરવી છે ?

આદમ

(નીચું જોઈ બેઠો છે) ફરવાનો વખત રહે નહિ !

રસૂલ

એ રહેવા દે. તારાથી ગાડી ઉપર પોર્ટર થવાશે ?

આદમ

(ખુશી થઈ) હા, ત્યાં તો મળ પડે !

રસૂલ

પણ થોડા રૂપિયા ડીપોઝીટના જોઈશે.

રહેમાન

મારી પાસે રૂપિયા ન મળે. જેમાં પૈસાની જરૂર ન હોય તે ધંધો બતાવ.

આદમ

પેલો પીરિયો શું કરે છે ?

રસૂલ

એ જાપાનામાં છે.

આદમ

મને ત્યાં દાખલ કરાવો.

રસૂલ

ત્યાં દાખલ થવું હોય તો ત્યાં દાખલ કરાવું.

રહેમાન

ત્યાં શું મળશે ?

રસૂલ

કામ પ્રમાણે. ધ્યાન દઇને કામ કરે તો રોજના ચાર-છ આના મેળવે.

રહેમાન

એને બરાબર કામ કરવું હોય તો ત્યાં દાખલ કરાવો.

આદમ

બરાબર કરીશ.

રહેમાન

પછી પીરિયા જોડે રખડવાનું નહિ !

આદમ

નહિ રખડું.

રસૂલ

ત્યાં તારું નક્કી કરીશ.....(ઊભો થાય છે.) ચાલો, હું જરા બહાર જઈ આવું. બહારનું કંઈ કામ હોય તો કહો.

રહેમાન

મારું આજેજ નક્કી કરજો.

આદમ

મારું પણ.

રસૂલ

સારું.....(મરિયમને) તમારે કંઈ કામ છે ?

મરિયમ

(રસૂલના પ્રશ્નથી તે અડધી બની જાય છે) મારે, મારે.....
(રહેમાન સામે જુવે છે.) કંઈ નહિ-કંઈ નહિ !

રસૂલ

સંકોચાવ છે શા માટે ?—કહી નાખો !

મરિયમ

નહિ, હજુ હમલાંજ આવ્યાં છીએ. અત્યારથી પૈસા ક્યાં ખરચવા !
પછીથી, કોઇ વખત.

રસૂલ

(કંઈ વિચારી) ઠીક, તેમ રાખો. (જાય છે.)

અંક બીજો

(શહેરનો એક રાજમાર્ગ. બંને બાજુ મકાનોની હાર છે. જમણી બાજુ એક મકાન ઉપર ROYAL લખેલું છે. મકાન બહેરાતનાં ચિત્રોથી શણગારેલું છે. તેની સામે કાપડની દુકાન છે. થોડે દૂર દારૂનું પીકું છે. પીઠા સામે મોરસની દુકાન છે.

જુદી જુદી ભતનાં સ્ત્રી-પુરૂષો રસ્તામાં ફરે છે. તેમનામાંનાં કેટલાંક સીનેમાં જાય છે, કેટલાંક બાજુબાજુની દુકાને ખરીદી કરવા થોભે છે, કોઈ દારૂના પીઠામાં જાય છે, કોઈ રસ્તામાં ઊભા રહી મોટીથી હસતા કે વાતો કરતા હોય છે. થોડે થોડે અંતરે દારૂના પીઠામાંથી લથડિયાં ખાતા મજૂરો નીકળે છે.

ગાડીઓ દોડાદોડ કરે છે. સીનેમાનું બેન્ડ વાગ્યા કરે છે. ખટારાનો ખડ-ખડાટ અવારનવાર સંભળાય છે.

સામેથી ગૂણીથી બરેલો એક ખટારો આવે છે. તેની ઉપર રહેમાન અને તેના જેવા બીજા ત્રણ મજૂરો બેઠા છે. ખટારો મોરસની દુકાને આવે છે. બધા મજૂરો ધબાધબ ઉતરી પડે છે.

દ્રુધવર

(મોટેથી) જલદી કરો !

(મનૂરો એક ખીન્ન ઉપર ગુણો ચડાવે છે. પીઠ ઉપર ગુણો લઈ ચાલતા મનૂરો અડધા મનુષ્ય અને અડધા પશુ જેવા લાગે છે. તેઓથી બાર ન ઉચકાતો હોય તેમ તેમની આંખો તરી જાય છે. તેઓ ધીરે ધીરે દુકાનમાં જાય છે અને ઉતાવળા પાછા આવે છે. હર ધડીએ દ્રુધવર તેમને ઉતાવળ કરવા ખૂમ પાડે છે. તેની નહિ જેવી અસર થાય છે : મનૂરો એકાદ બે ડગલાં ઉતાવરા ચાલી ધીમા પડી જાય છે. છેવટે ખટારો ખાલી થાય છે. બધા તેની ઉપર ચઢી જાય છે. દ્રુધવર તેને ઉપાડે છે.)

એક અવાજ

(દુકાનમાંથી) એક ફેરો થશે ને ?

દ્રુધવર

હા.

એક અવાજ

જલ્દી કરો ! સંખ્યાકાળ થવા આવી છે !

(ધ્રુણી કાઢતો, ઘોંઘાટ કરતો ખટારો જાય છે. થોડો વખત પસાર થાય છે. સામેથી મરિયમ અને રસૂલ આવતાં દેખાય છે. રસૂલે નવાં કપડાં પહેર્યાં છે, તે છાતી કાઢીને ચાલે છે, આમતેમ નજર ફેરવે છે, કોઈ ઓળખીતો મળતાં તેની ખબર પૂછે છે, કોઈ મવાલીની સલામ ઝીલે છે. મરિયમ તેની સાથે ચાલે છે. તે ઉત્સાહમાં છે. તે રસૂલને કોઈ મોટો માણસ ગણતી હોય તેમ તેની સાથે ચાલવામાં

અભિમાન બતાવે છે. કોઈ રાહદારી તેના રૂપ તરફ ખેંચાઈ તેના તરફ જીવે તો તે કુલાય છે. તેના તરફ તાકતા રસૂલના ત્રણ મિત્રો તેઓની પાસે જાય છે. રસૂલ બોલો રહે છે.

એક મિત્ર

(રસૂલને) કેમ છે, દોસ્ત !

રસૂલ

મજામાં.

બીજો મિત્ર

(મરિયમને બતાવી, ધીરેથી) કાણુ છે ?

રસૂલ

(આંખ મીચકારી) છે એ તો.

એક મિત્ર

હં.....હં.....સમજ્યો.

બીજો મિત્ર

ચાલ, સીનેમામાં આવવું છે કે ?

રસૂલ

ના : જરા ખરીદી કરવી છે.

એક મિત્ર

(મરિયમને ઇશારાથી બતાવી) ખુશ કરવા !

(મરિયમ આ ઇશારો જોઈ જાય છે. તેના ચહેરા પર અણગમો દેખાય છે.)

રસૂલ

(મરિયમનો અણગમો જોઈ, મિત્રને) એવું કંઈ બોલવું નહિ.

(મિત્રો સામાસામી આંખ મારી સીનેમા તરફ જાય છે. રસૂલ અને મરિયમ આગળ ચાલે છે.)

મરિયમ

એ કોણ હતા ?

રસૂલ

દોસ્તો.

મરિયમ

બહુ છૂટથી બોલતા હતા !

રસૂલ

એ લોક જરૂર પડ્યે માથું આપે. મારે અહીં દરેક જાતના દોસ્ત છે. હું ધારું તે કામ બધા પાર પાડી આપે છે.

મરિયમ

તમારે એવાં તે શું કામ હોય ?

રસૂલ

તમને ખબર નથી, હું અહીં શું કરું છું તે. કોઇ વખત કંઠીશ.

(બંને કાપડની દુકાન પાસે આવી તેમાં જાય છે. ...સીનેમાનું બંન્ડ વાગ્યા કરે છે. તે તરફ લોકોનાં ટોળાં વધુ સંખ્યામાં જાય છે. આદમ અને પીરિયો ઉતાવળા આવે છે.)

પીરિયો

(ટિકિટની બારી પાસે આવી પહોંચીને) ચાર, મારી પાસે તો એર ખાવાનો પણ પૈસો નથી !

આદમ

નથી એમાં શું !—હું બંનેની ટિકિટ લઈશ.

પીરિયો

એ તો હું જાણું છું.

આદમ

હું લેઉં કે તું લેઉં—ખેમાં ક્યાં ફેર છે? જ્યાં દીવ એક ત્યાં જુદું શું?

પીરિયા

હું જુદું માનતો નથી.

(આદમના ખભા ઉપર કોઈ પાછળથી ધબ્બો મારે છે. આદમ ચમકીને પાછળ જુલે છે.)

આદમ

આ હો!—કોણ નખો!

નખો

(આગળ આવી) હા દોસ્ત !

આદમ

બહુ દિવસે સીનેમા જોવા આવ્યો !

નખો

હું તો રોજ આવું, પણ સાલું ખીરસું ખાલી હોય છે! આજે ન આવત, જરા ચિત્ર જોવા આવ્યો હતો, તમને દેખીં અહીં આવ્યો... કોણ ટિકિટ લે છે? (કોઈ બોલતું નથી.) કેમ કોઈ બોલતા નથી? આદમ, તું લે છે ને? (આદમ બોલતો નથી.) કેમ બોલતો નથી? ખેની ટિકિટ લેવાય અને મારી નહિ લેવાય?

આદમ

કોણ ના કહે છે?

નખો

તો જા, લઈ આવ!—વખત થવા આવ્યો છે.

(આદમ કચવાતે મને ટિકિટ લઈ આવે છે. ...એક 'ગરમ ચા...ઈ' વાળો આવે છે તેને નખો જાણે રાખે છે. ચાવાળો ત્રણેયને ચા આપે છે.)

નબો

(ચા પીતાં) આદમ, તેં કદી નાચ જોયો છે ?

આદમ

ના.

નબો

તો તું આજ પહેલી વખત જોઈશ !

પીરિચો

એણે નાચ જોયો ન હતો એટલે મેં તેને ખાસ આપ્યો છે.

નબો

આપ્યો તે હીક ક્યું : નાચ એવી સરસ ચીજ છે કે એક વખત જોઈ એટલે ફરીફરી જોવાનું મન થાય !

(ચા પી રહી બધા ચાવાળાને પાલા પાછા આપે છે. ચાવાળો પૈસા માટે બોલો રહે છે.)

નબો

(આદમને) આજ સીનેમા જોવડાવું છું તો ચાના પણ પૈસા આપ : મેં કહ્યું છે, આપણી પાસે પાછ સરખી નથી !

(આદમ કચવાતે મને પૈસા આપે છે. આદમનો કચવાટ નબો જુવે છે.)

નબો

આદમ, તું આવો કંજુસ ક્યારનો બની ગયો ? ત્રણ ચાના આપવા પડે તેમાં મોં શું બગાડે છે ?

આદમ

મારી પાસે હતા તે બધા આજ ખલાસ થયા !

નબો

ખલાસ થયા તો ખીજ કમાવાશે !.....તું રોજ ચાર ચાના તો કમાય છે.

આદમ

કમાઈં છું તેમાં શું વળ્યું ?—એ બધા પૈસા મારે બાપાને આપી દેવા પડે છે !

નબો

આ પૈસા ક્યાંથી આણ્યા ?

આદમ

પંદર દિવસે, કેટલી માથાફાડ કર્યા પછી બાપા મને આઠ-દસ આના આપે છે !

નબો

પંદર દિવસે આઠજ આના ! હું એટલાની તો બીડીઓ પીઉં છું !

આદમ

શું કરું !—ધણ્યું કહું છું, પણ વધારે આપતા નથી.

નબો

તો વધારે લેવા તારા હાથમાં છે.

આદમ

કેવી રીતે ?

નબો

તારામાં હિમ્મત હોય તો કહું ?

આદમ

બોલ.

નબો

તને રોજ મળે તેમાંથી થોડા ખીસ્સામાં મૂકવા અને બાપાને કહેવું આટલાજ મળ્યા છે !

આદમ

એમ કરતાં પકડાઈં તો !—બાપા મારી નાખે !

નખો

પકડાવાય છે શાણે ? અમે બધા એવુંજ કરીએ છીએ. કોઇ જાણતું નથી.

આદમ

જાણે તો ?

નખો

તો પછી સામા થવાનું !.....કેમ, પીરિયા, ખટુને ?

પીરિયા

હું તો એને રોજ શીખવું છું. એને બાપાની બહુ બીક લાગે છે.

નખો

એવી બીક રાખીએ તો ચઢી વાગે ! આપણને કદી છૂટ મળે નહિ !

આદમ

સામા થઇએ અને ઘરમાંથી કાઢી મૂકે તો !

નખો

તું મૂરખો તે મૂરખો રહ્યો ! એ તો કહેવાનું, કોઇ કાઢી મૂકતું હશે !.....ચાલો, ઊઠો, વખત થયો.

(ત્રણેય સીનેમામાં જાય છે. થોડો વખત પસાર થાય છે. કાપટની દુકાનમાંથી રસૂલ અને મરિયમ નિકળે છે. મરિયમના હાથમાં પોટલું છે. તેનું મોં પ્રકુલ્લિત છે.)

રસૂલ

બીજું કંઈ, બંગડીઓ, કાંસકા, ચાપીઆ, લેવું છે ?

મરિયમ

કોઇ વખત ફરી.

રસૂલ

કોઇ વખત શું ! જોઇતું હોય તે કહો.

મરિયમ

હમણાં સાલ્લામાં બહુ ખરચ કર્યું છે. એક સામઠું બધું ખરચ બારે પડે !

રસૂલ

તમે ખરચને રડો નહિ. પૈસા તમારા કરતાં વધારે છે ?..... .. આવો.

(રસૂલ એક વૉરાજની દુકાને જાય છે. તેની પાછળ મરિયમ જાય છે. વૉરાજ તેમને ' આવો સેથીઆ ' કહી દુકાનમાં લઈ જાય છે.ખડખડાટ કરતો ખટારો આવે છે. તે મોરસની દુકાને ઊભો રહે છે. બધા મજૂરો નીચે ઉતરી પડે છે. તેઓ થાકેલા છે. તેઓ ધીરે ધીરે ગુણો દુકાનમાં લઈ જાય છે. ખાલી ખટારો ચાલી જાય છે. મજૂરો ટોળે વળે છે)

એક મજૂર

આજે બે રૂપિયા કમાયો !

બીજો મજૂર

બધી થઈને ત્રણસેં ગુણ થઈ !

રહેમાન

ત્રણસે થઈ, પૈસા મળ્યા પણ મારા પગ કામ કરતા નથી ! અંગેઅંગ દુઃખે છે ! નીચે બેસી પડું તેમ થાય છે ! ઘરે કેમ જવાશે !

ત્રીજો મજૂર

તું અમારી સાથે ચાલ : તારો થાક ઉતરી જશે !

રહેમાન

ના, બાઈ; ત્યોં મારું કામ નહિ.

એક મજૂર

(કટાક્ષમાં) નરકમાં પડી જવાય !

રહેમાન

શરીર અને પૈસા બંને ખરાબ થાય.

બીજો મજ્બૂર

શરીર ખરાબ થાય એવું ભૂત તારામાં કાણે ધાલ્યું? આપણા શેઠીઆ લોક જો, દારૂ પીએ છે અને કેવા તગડા જેવા રહે છે!

(ત્રણ માણસ પીડામાંથી ટટ્ટાર થઈને નીકળે છે.)

ત્રીજો મજ્બૂર

જો, તેમને. પેકા હશે ત્યારે આપણા જેવા હશે, અત્યારે કેવા છે!

રહેમાન

પૈસા ખરાબ થાય ને?

એક મજ્બૂર

પૈસા હું આપીશ.

બીજો મજ્બૂર

હું આપીશ.

ત્રીજો મજ્બૂર

તું પૈસાને રડે છે!—પૈસા શા માટે છે?—આ મજ્બૂરી શા માટે છે? શરીર પહેલું.

એક મજ્બૂર

અને તું પીશ તો વધારે કામ કરી શકીશ—નહિ તો આમ છ મહિના પણ નભીશ નહિ. ચાલ.

રહેમાન

ના-ના.

એક મજૂર

શું ના-ના ?—એક વખત તો ચાલ !

(તે રહેમાનને પકડી પીઠા તરફ ખેંચે છે.
રહેમાન વાંધો દર્શાવતો તેને આધીન થાય છે.
.....વૉરાજની દુકાનમાંથી રસૂલ અને
મરિયમ નીકળે છે.

રસૂલ

હવે કંઈ જોઈએ ?

મરિયમ

બહુ થયું.

રસૂલ

સીનેમા જોવા આવવું છે ?

મરિયમ

ધરે જાઈશ, હવે.

રસૂલ

એક દિવસ તો સીનેમા જુવો.

મરિયમ

મારાથી એ ન જોવાય : એ ધરે આવે અને જાણે તો ધૂળ
કાઢી નાખે !

રસૂલ

હું છું ત્યાં સુધી તમારે એવી ફિકર રાખવી નહિ.

મરિયમ

હજું, ખાવા કરવાનું છે.

રસૂલ

તો જેવી મરજી—તમને ધર સુધી મૂકી જઈ ?

મરિયમ

હું તે કંઈ નાની કીકી છું, તે મૂકવા આવવું પડે। મારી ફિકર કરશે નહિ. તમે જાવ, સીનેમામાં. વખત થઈ ગયો હશે.

(મરિયમ જાય છે. રસૂલ તેને જતી જોઈ રહે છે. દૂર જઈ મરિયમ પાછું જીવે છે. બંનેની આંખ મળતાં બંનેના ચહેરા પર સ્મિત દેખાય છે. રસૂલ હાથ ઉંચો કરે છે, મરિયમ ડોકું હલાવે છે અને દ્રષ્ટિ બહાર થાય છે. સીનેમામાં જવું કે મરિયમની પાછળ જવું એવો વિચાર કરતો હોય તેમ રસૂલ સંદિગ્ધ દશામાં ઊભો રહે છે.)

અંક ત્રીજો

[રસૂલની ઓરડીમાં રહેમાન, રસૂલ, મરિયમ, આદમ પહેલા અંકમાં બેઠાં હતાં તેવાં બેઠાં છે. બધાં ઓછાંવત્તાં અસંતોષી દેખાય છે.

રસૂલ

મને આજે એક ખબર મળી.

રહેમાન

શી ?

રસૂલ

હું આજે આદમના મેનેજરને મળ્યો હતો.

રહેમાન

હં.

રસૂલ

મને રોજ વહેમ પડતો હતો કે આદમ રોજ પૈસા ઓછા કેમ લાવે છે !

(આદમ ચમકે છે. કંઈ નિશ્ચય કરે છે અને સ્વસ્થ બને છે.)

રમૂલ

મેનેજરને પૂછતાં જણાયું કે આદમ રોજ ઓછામાં ઓછા ચાર આના કમાય છે.

રહેમાન

એમ ! (આદમને) મને છેતરે છે કે ?

રમૂલ

છેતરીને પૈસા ઉડાવે છે.

રહેમાન

ખરું, હરામખોર ?

આદમ

(નકટાધથી) હા.

રહેમાન

(ગુસ્સે થઈને) ‘ હા ’ કહેતાં શરમાતો નથી ?

આદમ

શાનો શરમાઉં ? મારે વાપરવા જેટલા પૈસા ન મળે તો હું મારી કમાણીમાંથી લેવાનો !

રહેમાન

તારે ખાવા જોઈતું નથી ?

આદમ

મારે કેટલું જોઈએ ?અસ, હવે હું તમને રોજના બે આના આપીશ અને બાકીના મારી પાસે રાખીશ.

રમૂલ

એ કંઈ તારા હાથમાં છે ? આજ હું તારા મેનેજરને મળી આવીશ, તે તને મજૂરી આપશે નહિ.

આદમ

એવું કરશે તો હું મજૂરી નહિ છું.

રહેમાન

નહિ કરું તો ધરની બહાર નીકળવું પડશે !

આદમ

તમને એજ ધાક દેતાં આવડ્યો છે ! જરા કંઈ બોલ્યા એટલે ધરની બહાર કાઢી મૂકવાની વાત ! બીજાં છોકરાંને તેમનાં માબાપ કેવાં રાખે છે તે તમે જાણો છો ! પીરિયો કમાણીમાંથી એના બાપને પૈસો પણ આપતો નથી !

રહેમાન

પીરિયાના વાદ શા ?

આદમ

વાદ નહિ તો વાપરવા પૈસા જોઈએ ને ?

રહેમાન

પૈસા શામાં વાપરવા છે ? — પેટ ભરવાનું મળ્યું એટલે બસ.

આદમ

તમારે મન બસ : માણસ નરુ પેટ ભરવા મજૂરી કરતો નથી : એને મોજશોખ જોઈએ છે !

રહેમાન

શહેરમાં આવી તું ખરું શીખ્યો ! ...જૂએ મરીને મોજશોખ કર !

આદમ

જૂએ શાને મરવાનું છે ? તમે આટલા બધા કમાવ છો !

રહેમાન

કેટલા બધા ?

આદમ

રોજના બે રૂપિયા.

રહેમાન

બે રૂપિયા ?.....કોઈ દિવસ મને એક રૂપિયાથી વધારે મળ્યું નથી. વળી તારી મા માંદી પડી, તને વાગ્યું તેમાં કેટલા ખર્ચાઈ ગયા !

આદમ

તમારે મારી કમાણી લેવી છે એટલે ખોટું કહો છો.

રહેમાન

તો શું હું રૂપિયા સંધરી રાખું છું ?

આદમ

સંધરી રાખતા નહિ હો તો વાપરી નાખતા હશે.

રહેમાન

શામાં વાપર્યા ?

આદમ

મને શી ખબર ?—તમે જાણો.

રહેમાન

(ગુસ્સે થઈ) એમ, આજ તું મારા ઘરમાં નહિ. ઊભો થા, નીકળ બહાર !

આદમ

ઘેર ખાવા આવવાનોજ !

રહેમાન

તને ખાવા મળશે નહિ.

આદમ

ખાવા તે શું ન આપો ! તમે નહિ હો ત્યારે મા પાસે મારી ફાડીને લઈશ !

રમુલ

(આંખ કાઢી) મારતાં ફાડતાં હાડકાં ખોખરાં થઈ જશે ! તું મને એળખતો નથી. મારા ઘરમાં કંઈ તોફાન કર્યું તો પણ, ખીંટીએ લટકાવી એવો મારીશ, એવો મારીશ, કે છ મહિનાને ખાટલે પડીશ !

આદમ

(આગળ શું ખોલવું તે ન જડવાથી) તમે શા માટે મને મારવાનું કહો છો તે હું જાણું છું ! તમે અધાં પાપીઓ બેગાં થયાં છો ! તમે

ભેગાં થઈ મને ચૂસો છો ! (રડે છે) મારી પાસે કામ કરાવી મજૂરી લઈ લો છો ! પૈસા માગીએ છીએ ત્યારે હાડકાં ભાગવાની વાત કરો છો ! તમારે તમારા મોજશોખ જોઈએ અને મારે નહિ ! બસ, આજથી મારે તમારા ઘરમાં રહેવું નથી ! હું મારું શોધી લઉંશ ! (જવા બોલો થાય છે.)

રસૂલ

જા, જ્યાં જવું હોય ત્યાં. તને કોઈ મનાવવા આવવાનું નથી.

[આદમ પગ પછાડતો, છલુકા કરતો જાય છે.]

રસૂલ

એને એક વખત એવો ફટકાગ્યાનો છે : તદ્દન ખરાબ થઈ ગયો છે ! એક વખત રંડીનો નાચ જોવા આવેલો ! છાપખાનામાં પણ તે ખરાબર કામ કરતો નથી.

મરિયમ

એને ખીરસાખરચી આપવાની શરૂ થઈ ત્યારથી એ બધું શીખ્યો.

રસૂલ

ખીરસાખરચી તો ઠીક છે, પણ તેને એવા ભાઈખદો મળ્યા છે કે એને વેચીને ચણા ખાઈ જાય !

મરિયમ

તેમાં બધો વાંક મને એમનાજ લાગે છે.

રહેમાન

મારો વાંક !

મરિયમ

તમે એને વઢો નહિ એટલું ઉડાડિ બનેજ.

રહેમાન

વઢયે માણસ ઉડાડે ચતું મટે છે ? તુંજ જોને, તને કેટલું કહું છું, પણ તે પૈસા ઉડાડવામાં કદી કમી કરી છે ?

મરિયમ

(ચોંકીને) હું ઉડાઉં !—મેં પૈસા ઉડાવ્યા !

રહેમાન

ઉડાવ્યાજને.

મરિયમ

(રોષથી) હું તમારું ઘર કરકસરથી ચલાવું અને હું ઉડાઉં !

રહેમાન

કરકસરથી ચલાવ્યું હોત તો પકાણુના સો રૂપિયા દેવું ક્યાંથી થાય ? તારે બીજે અને ત્રીજે પૈસા જોઈએ !

મરિયમ

મેં શામાં પૈસા ઉડાવ્યા ?

રહેમાન

તારાં કપડાંમાં.

મરિયમ

કપડાં જરૂરનાં નથી ? એમાં પૈસા ઉડાવ્યા કહેવાય ?

રહેમાન

એકાદમે જરૂરનાં હોય, પણ પાંચ—પંદરની શી જરૂર હતી ? આટલા બધા સાલ્લા અને આટલા બધા કપડાં !આપણે મજૂરીઆ લોકને.....એવા શોખ શું !

મરિયમ

બહાર પહેરવાનાં જુદાં અને ઘરમાં પહેરવાનાં જુદાં.

રહેમાન

જુનાં હતાં તે ઘરમાં ન પહેરાત ?

મરિયમ

કેઈ આડોશી પાડોશી દેખે તો ગામડીઓ ગણી કાઢે !

રહેમાન

ગામડીઓ ગણે તેમાં શું ? આપણે ગામડાનાજ છીએને ?

મરિયમ

તમારે મન થું ! લોક આપણી મસ્કરી કરે અને હિસાબ ગણે નહિ !

રહેમાન

એટલા માટે આટલા બધા રૂપિયા બગાડાય ?

મરિયમ

એમ તો તમે પણ બગાડો છો !

રહેમાન

ક્યારે ?

મરિયમ

તમે ધરે આવો છો ત્યારે તમારું મોં સોઢે છે !

રહેમાન

એ તો કાક દહાડો.

મરિયમ

કાક દહાડો થું, રોજ સોઢે છે !

રહેમાન

આજે સોઢે છે ?

મરિયમ

થોડો પીધો હશે.

રહેમાન

પણ તેમાં મારા પૈસા ખર્ચાતા નથી.

મરિયમ

(કડવાશથી) કાઈ મસ્ત પીવડાવતો હશે !

રહેમાન

કાક દિવસ ખરમ્ કરવું પડે.

મરિયમ

એ કાક દિવસમાંજ રોજનું મફત પીધેલું વળી જાય. બધા આમજ દારુડિયા બને છે !

રહેમાન

પણ તું મારું કામ જાણે છે ?

મરિયમ

જાણું !

રહેમાન

હું કરું છું તે મજૂરી દાર પીધા વિના મારાથી ન થાય.

મરિયમ

(દડવાશથી) જોટલા મજૂરી કરતા હશે તે બધાને દાર પીવો પડતો હશે !

રહેમાન

મારી મજૂરી બહુ આકરી છે. સાંજે મારામાં ઘેર આવવાની તાકાત રહેતી નથી. રસ્તો જડતો નથી !

મરિયમ

એ દાર પીવાનાં બહાનાં.

રહેમાન

હું તને ખરું કહું છું.

મરિયમ

તમે મને ક્યારે ખરું કહ્યું છે ? અમે તમારી શુલામી કરી મરીએ એની તમને લાગણી નહિ ! દારમાં પાયમાલ થાવ અને અમારા બે સાલ્લા ભારે પડે ! (રડે છે.)

રહેમાન

એમાં રડું છું શું ? હવે, હું નહિ પીઉં.

મરિયમ

એ બધું છેતરવાનું. હું તમારું કહ્યું કદી ખરું ન માનું : તમે મને કહી ખરું કહ્યું નથી.....મારા બાપે મને ક્યાં તમારી સાથે પરણાવી કે મને આવા ઘણી મળ્યા ! આના કરતાં જીવતાંજ મારી નાખી હોત તો સારું ! (વધુ અને વધુ રડે છે)

રહેમાન

તું શાંત પડશે ?

મરિયમ

મારા નસીબમાં શાંતિજ ક્યાં છે ? તમને પરણીને મેં ક્યારે સુખનો દિવસ જોયો !

રહેમાન

તું છાની રહે. મારાથી આ સહન થતું નથી. નહિ તો હું બહાર ચાલ્યો જઈશ !

મરિયમ

ફરીથી પીવા જવું હશે !

રહેમાન

(રીસમાં) હા, ચાલ પીવા જઈ છું. (જાય છે.)

મરિયમ

તમારા નસીબમાં ઘેરાને રડાવવાનું રહ્યું !

રસૂલ

(રહેમાન દેખાતો બધે ચાલે છે એટલે મરિયમ પાસે ખસીને)

એમાં આટલું બધું રડો છો શું ?

મરિયમ

રડું નહિ તો શું કરું ?

રસૂલ

રડ્યે શું વળવાનું છે ?

મરિયમ

તમેય મારા તરફ કશું બોલતા નથી.

રસૂલ

રહેમાનના દેખતાં બોલું તો તે આપણા ઉપર વહેમાય.

મરિયમ

(છાની રહી) હવે શું કરવું ?

રસૂલ

એક રસ્તો છે.

મરિયમ

(આતુર દેખાઈ) શો ?

રસૂલ

આપણે બંને નાતરું કરીએ.

મરિયમ

કવી રીતે ?

રસૂલ

અહીંથી ભાગી મુબંઘ જઈને.

મરિયમ

(વિચારમાં પડી) બધાને ખરાબ લાગે. બાટલી ઉભરે તે દુઃખી થાય !

રસૂલ

આ દારૂં પીવા માંડ્યો છે, મજૂરી સખત છે, છ માસ તે નબે તેમ લાગતું નથી. ખીજ એક બાબત બીજી થઈ છે. મારે અહીંથી ચાલ્યા જવાનું થયું છે,

મરિયમ

કેમ ?

રસૂલ

મેં તમને મારા ધંધાની વાત કરેલી. પૈસાદારને ઉપયોગી થવાનો મારો ધંધો છે. એક માણસને જરા ખોખરો કરવાનો હતો, મારા માણસે જૂલથી તેને વધુ માર્યું અને તે બિચારો મરી ગયો ! મારો માણસ ભાગી ગયો છે. પોલીસ તેની તપાસ કરે છે. તે પકડાય તો મારું નામ આવે. તે પહેલાં મારે અહીંથી જવું જોઈએ.

મરિયમ

(બાઈ બની) ક્યાં જશો ?

રસૂલ

મુંબઈ, વેશ બદલી નાખીશ, મારા જેવા ત્યાં હજારો છે તેમાં બળો જઈશ. મારનાર માણસ પકડાશે નહિ તેની મને ખાત્રિ છે. પોલીસોને મેં મારેલા છે. પણ સાવચેતી માટે આ પગલું છે. વાત રાજાઈ જાય ત્યાં સુધી છૂપા રહેવું જોઈએ.

મરિયમ

તો પછી અમારું અહીં શું થશે ?

રસૂલ

તેથીજ તમને મારી સાથે લઈ જવાનું કહ્યું હતું. મારા ગયા પછી તમારાથી મકાનનું બાકું આપી શકાશે નહિ. લેણુદાર પદાણ પળવશે. છાપખાનામાંથી આદમને રજા પણ મળે. પૈસા માટે નિરાધાર થઈ જશે અને રખડવાનું થશે !

મરિયમ

કમબાઝ ઉપર કમબાઝ !

રસૂલ

હું કહું છું એજ ઉપાય છે. દેશમાં કંઈ છે નહિ કે તમે જઈ રહી શકો. એક દારુડીઓ અને બીજા રખડેલ સાથે તમારે રહેવાનું થશે. એક છ મહિના નબવાનો નથી, બીજો તમારું બહુ કરવાનો નથી. આ શહેરનાં બાબારાં માફક તમારે રસ્તામાં રખડવાનો વખત આવે તો નવાઈ નહિ. મારું માનો તો ચાલો.

મરિયમ

આપણને કાંઈ પકડશે નહિ ?

રસૂલ

તેની ગોઠવણ મારે માથે. તમે કશું થાવ અને જીવો, તમે વિના અડચણે મુંબઈ પહોંચી જાવ છો કે નહિ.

મરિયમ

એ પાછળથી આપણી તપાસ કરાવશે નહિ ?

રસૂલ

એ એટલા કંટાળ્યા છે કે તપાસ કરશે નહિ. પહાણ તેમને છોડવાનો નથી. પછી તમારે અહીં જેવું કામ કરવું પડશે નહિ. આપણે નોકર રાખીશું. તમારે જોઈતાં કપડાં લાવીશું. તમને હરવાફરવાની છૂટ રહેશે. આપણે ચોરી-ચૂપકાથી પ્રેમ કરવાનો રહેશે નહિ. આપણે છૂટથી ધણીધણીઆણી જેવાં રહીશું.

મરિયમ

મારાથી હિમ્મત થઈ શકતી નથી.

રસૂલ

કામ થતા પહેલાં બીક રહે : પછી કંઈ ખરાબ બનતું નથી. આમાં શું ખરાબ બનવાનું છે ? હું તમને છાંડી ચાલ્યો જઈશ એમ લાગે છે ? મારા મનની વાત જાણવી હોય તો કહું. તમને જોયાં ત્યારથી મને

થયા દરજી કે તમે રહેમાનને પરજયા તે પહેલાં મેં તમને જોયાં હોત તો કેટલું સારું. તમારાં માખાપને પગે પછીને હું તમારું માથું ઠરી જાત અને મારા દીલની રાણી ઠરી રાખત. અત્યારે આ તક મળી છે, તમે ના ન કહેશો.

(મરિયમના ચહેરા પર લય અને આનંદ વારાફરતી દેખાય છે. રસુલની નજર ધીરેથી બધા લય ખાઈ જાય છે.)

મરિયમ

જોઈએ.

અંક ચોથો

[મરિયમ વિચારમાં બેઠી છે. બહારગામ જવાની તૈયારી હોય તેમ બાંધેલો સામાન બાજુમાં પડ્યો છે. રસૂલ ઉતાવળો આવે છે.]

રસૂલ

ગાડી આવી છે.

(મરિયમ બોલતી નથી.)

રસૂલ

ચાલો, ઉઠો !

(મરિયમ ખસતી નથી.)

રસૂલ

કેમ, બેસી રહ્યાં છો ?

(મરિયમ જવાબ આપતી નથી.)

રસૂલ

(ચીઢાધને) બોલતાં કેમ નથી ?

મરિયમ

આજે મારો જીવ બળે છે.

રસૂલ

જીવ શાનો બળવાનો ?

મરિયમ

જાણે કંઈ ખરાબ બનશે !

રસૂલ

ખરાબ શું બનવાનું છે ? આજે તો આનંદ થવો જોઈએ.

મરિયમ

મને થતો નથી.

રસૂલ

મશે : તમે એક વખત ચાલો.

મરિયમ

ઉં...હું.

રસૂલ

ઉઠો-ઉઠો : બહાર ગાડી ખોટી થાય છે : કામ આવી પહોંચશે

મરિયમ

આજ નહિ !

રસૂલ

આવો લાગ ફરી મળશે નહિ.

(બહારથી મબૂર આવે છે.)

મબૂર

(રસૂલને) શું લેવું છે ?

રસૂલ

(ખૂણામાં પડેલો સામાન બતાવી) પેલી પેટી, ખીસ્તરો, પોટલુ.

(મનૂર બતાવેલો સામાન લઈ જાય છે. તે હોય છે ત્યાં સુધી રસૂલ ચૂપ રહે છે.)

રસૂલ

ચાલો, ઉઠો : ગાડી ખોટી થાય છે.

મરિયમ

આપણે પકડાઈ જઈએ તો !

રસૂલ

એ તમારે જોવાનું છે ? તમારા કરતાં એની મને વધુ ફિકર છે.

મરિયમ

આપણે બીજો કોઈ વખત રાખો.

રસૂલ

જો પાછું એનું એ ! હું કહું છું, આવો લાગ મળવાનો નથી.

મરિયમ

આપણે રાતે જવાનું રાખીએ.

રસૂલ

રાતે તો એ જાને હોય.

મરિયમ

ગમે તેમ, મારું મન ના કહે છે.

રસૂલ

તમારા મનને શું થયું છે ? — અત્યારે જઈશું કે જ્યારે જઈશું ત્યારે એવું જ થશે.

મરિયમ

પાંચ દિવસ પછી રાખો, મને વિચાર કરવાનો વખત મળે.

રસૂલ

(ચીઢાધને) આટલા દિવસ શું કર્યું? —હવે શો વિચાર કરવાનો છે? ન'તું આવવું તો પહેલેથી કબૂલ કેમ કર્યું 'તું'!

મરિયમ

એ ત્રણ દિવસમાં શું બગડી જવાનું છે!

રસૂલ

બધું બગડી જવાનું છે! હું તમને કહું છું કે અત્યારે મારી સાથે ચાલો, નહિ તો પરિણામ સારું નહિ આવે!

(મરિયમ ધાકથી બીની ઉંચું જુવે છે.)

રસૂલ

હું તમને કદી મળીશ નહિ. તમને બધાંને ધરમાંથી ઠોકી કાઢીશ! પછી તમારે પેલા છોકરા સાથે બટકવું પડશે અને બુઢા સાથે પડી રહેવું પડશે!.....બધું તમારે ફરી સાંભળવું છે?

(મોટરવાળો બહારથી ખૂમ મારે છે : “કેટલી વાર શેઠ?” —રસૂલ જવાબમાં “આ આવીએ” કહે છે.)

રસૂલ

ચાલો, ઉઠો.

(મરિયમનો હાથ પકડી તેને બીની કરે છે.)

રસૂલ

એમ સમજી જાવ. જીવો, ખાંચા આગળ ગાડી બીની છે. મેં જરા દૂર રખાવી છે કોઇને વહેમ ન પડે માટે. જઇને બેસો. હું આવું છું.

(મરિયમ ખમચાતી જાય છે. રસૂલ બારણા પાછળથી તાણું લઈ, કંઈ રહી ગયું છે કે નહિ તે જોવા બધે ફરી બહાર નીકળવા જાય છે. સામે આદમ આવે છે, તે ગભરાએલો છે.)

રસૂલ

શું છે ?

આદમ

રસૂલકાકા, તમારું કામ પડ્યું છે.

રસૂલ

શું છે ?

આદમ

અમારા છાપખાનામાંથી પચાસ રૂપિયા ચોરાયા છે.

રસૂલ

તેમાં મારે શું છે ?

આદમ

ચોરીનું આળ મારે માથે આવ્યું છે !

રસૂલ

તેં ચોર્યા હશે !

આદમ

મેં નથી ચોર્યા—પીરિયે અને નબે ચોર્યા છે.

રસૂલ

તો તારે માથે ક્યાંથી આવે ?

આદમ

પીરિયે અને નબે સખી જઈ મારે માથે ઢોળી પાડ્યું છે.

રસૂલ

એમાં હું શું કરું ?

આદમ

તમે છાપખાનામાં ચાલો. મારા મેનેજર બોલાવે છે.

રસૂલ

હું નથી આવવાનો.

આદમ

(કરગરતો) મને પોલીસને સોંપી દેશે !

રસૂલ

હુઆ બાઈઅંદ ક્યાં તે ભોગવ !

આદમ

રસૂલકાકા, તમારે મને બચાવવો નથી ?

રસૂલ

હું કેવી રીતે બચાવું ?

આદમ

કાઈ પણ રીતે.

રસૂલ

મારાથી એ નહિ બને.

આદમ

જેજે હોં તમારી બધી વાત ફોડી દઈશ !

રસૂલ

(ચોંકીને) શી વાત ?

આદમ

તમારી અને માની વાત હું જાણું છું.

રસૂલ

બહુ સારું.

આદમ

તમે અત્યારે શું કરો છો તે પણ હું સમજી ગયો છું. મા
ક્યાં બધ ?

રસૂલ

બધર નહિ.

આદમ

મેં બહાર ગાડીમાં તમારો સામાન જોયો છે. તેમાં માનો પથ્થુ છે. તમારે અને માને નાસી જવું છે ! હું બહાર જઈ બધું મહેર કરું છું !

રસૂલ

(સ્વર બદલી) એથી કંઈ તું પોલીસના હાથમાંથી બચીશ ? હું તને કંઈ મદદ કરીશ નહિ અને તું જેલમાં જઈશ !

આદમ

મને બચાવો તો હું કંઈ નહિ કરું.

રસૂલ

તારે બચવાનો એક ઉપાય છે : તું અમારી સાથે ચાલ. ત્યાં તને કોઈ પકડી જશે નહિ. તું અમારી સાથે રહેજે અને લહેર કરજે.

આદમ

(હર્ષમાં) તમારો ખૂબ આભારી !

રસૂલ

ચાલ ત્યારે. તું તારી પેટી અંદરથી તૈયાર કરીને આવ; અમે બહાર જોનાં છીએ.

(આદમ દોડતો અંદરની ઓરડીમાં જાય છે. રસૂલ જડપથી બહાર નીકળી જાય છે અને બારણું બહારથી બંધ કરે છે..... આદમ દૂંદતો ઓરડીમાંથી આવે છે. તે રસૂલની ચુકિત પામી જાય છે. બારણું પકડી તે ઉઘાડવા બર્થ પ્રયત્નો કરે છે. તેમાં નહિ ફાવવાથી બારણાની તરડમાંથી બહાર જીવે છે અને “ કોઈ બારણું ઉઘાડો ”-“ કોઈ બારણું ઉઘાડો ” એવી બૂમો પાડે છે. બૂમોનો જવાબ મળતો નથી. તે તરડમાં ભેંસા કરે છે.)

આદમ

એ મીસ્ટર જરા બારણું ઉઘાડોને !

એક અવાજ

(બહારથી) બાદણાને તાળું છે

આદમ

તાળાને તોડો.

એક અવાજ

તૂટે તેવું નથી.

આદમ

આટાવાળાની દુકાને બાપા હશે, તેમને કાંઈ બોલાવો. તેમની પાસે ફૂંચી છે.

(બહાર મોટું ટોળું ભેગું થયું હોય એવો કલ-બલાટ આવે છે. તેમાંથી એક અવાજને આદમ ઓળખે છે.)

આદમ

એ કાસમકાકા, બાપાને બોલાવો !

કાસમ

(બહારથી) અલ્યા આદમ, તું અંદર છે ? કેમ કરતાં પૂરાયો.

આદમ

રસૂલકાકા પૂરીને ભાગી ગયા. તમે જલદી બાપાને બોલાવો !

કાસમ

(બહારથી) તેમાં આટલી બધી ઉતાવળ શી છે ? બોલાવું છું.

આદમ

અરે, માને લઈ રસૂલકાકા નાસી ગયા !

(બહારથી ખડખડાટ હસવાનો મેટો અવાજ આવે છે. આદમ અધીરાઈમાં પબ પછાડે છે.)

આદમ

કોણ ગયા કે નહિ ?

કાસમ

(બહારથી) ગયા છે. તું તારે નિરાંતથી બેસ.

[આદમની અધીરાઈ ચાલુ છે, બહાર લોકોનો ગડબડાટ ચાલુ છે.....થોડા વખત પછી રહેમાન આવ્યાની ખૂબ સંભળાય છે. રહેમાન અને કાસમ વાત કરતા સંભળાય છે. તાળામાં ફૂંચી ફરે છે.....બારણું ઉઘડે છે. રહેમાન સાથે એક મોટું ટોળું ઓરડીમાં દાખલ થાય છે.]

આદમ

(ઢીંગોળાની) બાપા, રસૂલકાકા મારે લઈ નાસી ગયા !

રહેમાન

એ બંનેનાં લક્ષણની મને પહેલેથી ખબર હતી.

[રહેમાનના મોંમાંથી અણધાર્યું સંભળવા મળ્યું હોય તેમ સૌ ચકિત થાય છે.]

આદમ

હજી બંનેને પકડી શકાશે !

રહેમાન

મારે કોઈને પકડવાં નથી.

આદમ

બાપા તમે શું બોલો છો !

રહેમાન

ખરું કહું છું.

આદમ

મારું શું થશે ?

રહેમાન

શું થવાનું છે ?

આદમ

મારે માથે ચોરીનો આરોપ આવ્યો છે.

રહેમાન

ક્યાંથી ?

આદમ

અમારા છાપખાનામાં ચોરી થઈ છે.

રહેમાન

તેં કરી હશે !—તારાં એજ લક્ષણ હતાં !

આદમ

મેં નથી કરી. પીરિયે અને નબે કરી છે અને મારા માથે ઢોળી પાડ્યું છે.

રહેમાન

હું ઘણી વખત કહેતો કે તેઓની બાધબંદી છોડી દે, તું માનતો નહિ. હવે, ભોગવ તેનાં ફળ !

આદમ

બાપા, તમે મને મદદ નહિ કરો ?

રહેમાન

શી મદદ ?

આદમ

મને પચાસ રૂપિયા આપો.

રહેમાન

મારી પાસે એક પાઇ નથી.

આદમ

હું શું કરું ?

રહેમાન

તું જાણે.

આદમ

રસૂલકાકા હોત તો મને બચાવી લેત.

રહેમાન

જા, રસૂલકાકા પાછળ !

આદમ

મારે નાસી જવું પડશે.

રહેમાન

તને જે ઠીક લાગે તે કર.

આદમ

હું નાસી જઈં છું.

રહેમાન

નાસી જા, ઝેર ખા કે ફૂવામાં પડ !—હું તમારા બધાથી કંટાળ્યો છું !

(આદમ ચાલી જાય છે. રહેમાનનું મગજ રિથર ન હોય તેમ તે મુઝાય છે અને જુની ખુરશી પર બેસી પડે છે.)

કાસમ

(દીલસોજી દર્શાવતો) એમ હિમ્મત હારી જવાય ?

રહેમાન

મારામાં હિમ્મત નથી : મારી હિમ્મત બાગી ગઈ છે.

કાસમ

શું કરવું છે, હવે ?

રહેમાન

મને તે સમજતું નથી.....રસૂલ : ગયો અને સાથે મને જોડામાં મોકલતો ગયો !

કાસમ

શું છે ?

રહેમાન

મારે પકાણુના દોહસો દેવું છે. પકાણુ રાજ જોલમાં મોકલવાની ધમકી આપતો હતો, પણ રસૂલને લીધે કંઈ કરતો ન હતો. હવે, તે મને પકડાવી લેશે !

(દરેકને રહેમાન માટે લાગણી થાય છે. તેના બચાવનો વિચાર કરતા હોય તેમ સૌ વિચારમાં પડે છે.)

કાસમ

એક ઉપાય છે.

રહેમાન

શો ?

કાસમ

બૈરી નાસી ગઈ, છોકરો નાસી ગયો, તમે નાસી જાવ !

રહેમાન

ક્યાં ?

કાસમ

મુ'બઈ. ત્યાં તમને મજૂરી મળી રહેશે. નહિ તો કાંઈ ઓફિસનાં પટાવળા થજો. ત્યાં તમને પકાણુ પકડી શકશે નહિ.

રહેમાન

એ રસ્તો છે, ખરો.

કાસમ

એજ રસ્તો છે. જેમ બને તેમ જલહી જાવ. રસૂલના અવાની વાત જાણી પકાણુ તરત આવશે !

રહેમાન

(ઊભો થઈ) હું હમણાં જ જઈ છું. પણ તમે કોઈને મારા ભાગ્યાની ખબર આવશે નહિ.

બે-ત્રણ અવાજ

(એકી સાથે) એની તમે ફિકર કરશો નહિ : અમે કોઈને કહીશું નહિ !

ઉપસંહાર

[મુંબઈમાં એક કૂટણખાનું. ઉમ્મર થઇ હોય તેવી સુકાઈને ફિક્કી પડેલી મરિયમ સામા અધખોલા ખારણા પાસે બેઠી છે. ખારણામાંથી રરતો દેખાય છે. રરતા ઉપર જતા માણસોમાં નાણું કોઈને શોધતી હોય તેમ તે બેઠી રહી છે.

એક ગાંડા જેવો લાગતો માણસ આવતો દેખાય છે. તેનાં કપડાં ફટિલાં છે, વાળ ઊડતા છે; તેને બેઠી મરિયમ ચોંકે છે અને પોતાની આંખને ન માનતી હોય તેમ બેઠી રહે છે.....માણસ અંદર આવે છે. તે રહેમાન છે. આવા રથળે આવવા આછા ટેવાએલો હોય તેમ તે સકેચાતો રહે છે. તે મરિયમને આળખે છે અને સડક બની જાય છે. બંને એક બીબ સામું ટગરટગર જીવે છે.

આદમનું ડોકું ખારણામાં દેખાય છે. તે દોડતો આવ્યો હોય તેમ હોંફે . તેની ઉંચાઈ વધી ગઈ છે. તે સૂકાઈ કાળો પડી ગયો છે. તેના શરીર ઉપર ફક્ત એક પોતડી છે. તેના વાળ વધી બરછટ થયા હોય તેમ શિહોળીઆં જેવા બેઠા છે. તે રહેમાનને બેઠી હુધમાં આવી જઈ તેની સાથે ખોલવા જાય છે.

એવામાં તેની નજર મરિયમ ઉપર પડે છે. તે પણ પોતાની આંખોને ન માનતો હોય એમ એના તરફ જોઈ રહે છે, અને ધીરે ડગલે દાખલ થાય છે. રહેમાન અને મરિયમ તેને જુલે છે. તેઓ આશ્ચર્ય બતાવે છે. ત્રણેય એક બીજા તરફ જુલે છે અને આંખોથી પૂછે છે : “તું અહીં ક્યાંથી !”]

આદમ

(તૂટતા સ્વરે) બાપા !

રહેમાન

આદમ !

આદમ

(મરિયમને) મા !

(શાંતિ..... આદમ આગળ વધે છે.)

આદમ

મા, તું અહીં ક્યાંથી ?

(મરિયમ જવાબ આપી શક્તી નથી. તેની આંખમાં આંસુ ભરાય છે.)

આદમ

બાપા, તમે અહીં ક્યાંથી ? ઘણાં વરસે મળ્યા !

(રહેમાનની સ્થિતિ મરિયમ જેવી છે.)

આદમ

મા, રસૂલકાકા ક્યાં ગયા ?

(મરિયમ જવાબ આપ્યા વિના આંસુ સાર્યા કરે છે.)

આદમ

બાપા, તમે માને ખોળવા આવ્યા 'તા ?

(રહેમાન મૂગી નકાર પાડે છે.)

આદમ

તમે અહીં કેવી રીતે આવ્યા !

રહેમાન

તું કેવી રીતે આવ્યો ?

આદમ

મારી વાત સાંભળવા જેવી નથી. હું માણસ રહ્યો નથી. હું ગટરનો કીડો બન્યો છું ! (રડે છે.)

રહેમાન

એમાં રહું છું શું ?—આપણે બધાં સરખાંજ છીએ.

આદમ

(ડૂસકે ચઢી) બાપા, મેં તમારું કહ્યું માન્યું નહિ તેનું ફળ ભોગવું છું !

રહેમાન

હશે, જે થયું તે થયું !—રડ્યે શું વળવાનું છે ! (મરિયમને)
એને પાણી આપ.

(મરિયમ બાબુના બારણામાં જાય છે, પાણી લઈ આવે છે, આદમને આપે છે, પાણી પી આદમ શાંત થાય છે.)

આદમ

બાપા, હું જે કહું છું તે ખરું છે. હું નોકરી કરું છું તે ગટરો સાફ કરવાની છે !

રહેમાન { સાથે } હેં !!
મરિયમ {

આદમ

હું ત્યાંથી નાહો એ તો તમે જાણો છો. મારી પાસે પૈસા હતા નહિ. હું વગર ટિકિટ ગાડીમાં બેઠો.

રહેમાન

હં.

આદમ

હું સેંદ્રલે ઉતર્યો. મહામહેનતે બહાર નીકળ્યો. બહાર નીકળી થોડું ફર્યો. આમતેમ નોકરી માટે પૂછવા લાગ્યો. મને ગાંડો ધારી કેટલાકે હસી કાઢ્યો, એક પકાણે ખીસાકાતરુ ગણી એ ઘોસો મારી !

રહેમાન

હં !

આદમ

એ દિવસ ખૂબ રખડ્યો. કોઈ નોકરી આપે નહિ. મને અનાજ ખાધે ત્રણ દિવસ થએલા. મારાથી ભૂખે ગ્રહેવાય નહિ. પગ કામ કરે નહિ. માથું ચક્કર ફરે. હું ગાંડા માફક બધે ફરવા લાગ્યો અને ઠીક લાગે ત્યાં બીખ અને ઠીક લાગે ત્યાં નોકરી માગવા લાગ્યો.

રહેમાન

હં.

આદમ

એક ઝાડુ કાઢનારને મારી દયા આવી. તે મને મ્યુનીસીપાલીટીમાં લઈ ગયો. મને જગા મળી. કામ પર ચઢ્યા પછી થતું કે આપઘાત કરવો સારો, પણ પછી બીજાઓનું જોઈ ટેવાઈ ગયો. આજે ત્રણ વરસથી એ કામ કરું છું.

રહેમાન

તેં મને ક્યાંથી જોયો ?

આદમ

આજે પાસેની ગટર ખોલી હતી. તેને બધ કરી અમે જતા હતા એવામાં મેં તમને જોયા. વહેમ પડ્યો કે તમારા જેવું કોઈ છે, પાછળ આવ્યો અને ઝોળખ્યા.

(શાંતિ)

આદમ

બાપા, હવે તમારી વાત કહો.

રહેમાન

મારી વાત તારા જેવી છે. તું ગંદકીમાં પડ્યો છે, હું બઢીમાં પડ્યો છું.

આદમ

બઢીમાં !

રહેમાન

હા. પઠાણની ખીકે બાગ્યો. મને ગાડીમાં મારા જેવા ખેતરું મળી ગયા. તેમની ઓળખાણથી તેની સાથે મને મીલના મોઢલરમાં કોલસા પૂરવાની જગા મળી.

આદમ

હં.

રહેમાન

નોકરી સખત હતી એની મને ખબર હતી. ખીજી મળે તો તે છોડવાની હતી. પણ ખીજી ક્યાં મળે ? તે અત્યાર સુધી ચાલુ રાખવી પડી છે.

આદમ

હં.

રહેમાન

સવારમાં ઊઠું છું ત્યારથી કોલસા નાખવાનું કામ શરુ થાય છે. અપોર સુધીમાં તો બળ્યો ધીક્યો થઇ જાઉં છું. ઝેબઝેબ પરસેવો વહે છે. કોલસા નાખી હાથે ફેલ્લા પડી જાય છે. બહાર નીકળું છું ત્યારે એમ થાય છે કે જાણે બઢીમાંથી નીકળ્યો !

આદમ

હં.

(મરિયમ નિસાસો નાખે છે.)

રહેમાન

બહાર નીકળી અર્ધો કલાક પાણીના નળ નીચે બેસી રહું છું, ઠંડી લાદી ઉપર સૂઈ રહું છું પણ શાંતિ વળતી નથી. કોક દિવસ મન થાય અને પૈસા હોય તો ચાર-છ આનાનો દારૂ પીઉં છું કે આમ કંઈ ફરવા નીકળું છું.

(શાંતિ)

આદમ

(મરિયમને) મા, હવે તારી વાત કહે.

મરિયમ

મારી વાત સાંભળવા જેવી નથી. ત્રણ વરસમાં મારા એક ભવમાં હજાર ભવ થયા છે ! (બંધ થયેલાં આંસુ શરૂ થાય છે.)

રહેમાન

એમાં રડું છું શું ?—જે થયું તે થયું !

મરિયમ

મારી વાત તમે જાણશો તો મારું રડવું વધારે નહિ લાગે. અમારા નાસી આવ્યા પછી થોડા દિવસ અમારે ઠીક ચાલ્યું. પછી પૈસા ખૂટ્યા. હું માનતી હતી તેટલા પૈસા તેમની પાસે ન હતા. અહીં ખીજી આવકનું સાધન ન હતું. અમારે ટંટા થવા લાગ્યા. એવામાં કોઈ સરકારી તપાસ આવી. તે છાનામાના ભાગી ગયા. ક્યાં, તેની મને હજી સુધી ખબર મળી નથી.

આદમ

હં.

મરિયમ

પછીથી—(અટકી જાય છે.)

રહેમાન

કહે-કહે !—આપણે માટે કંઈ શરમાવાનું રહ્યું નથી.

મરિયમ

મકાનના લૈયાની મારી ઉપર ખરાબ નજર. અમે આવ્યાં ત્યારથી તે સમજી ગયેલો કે કંઈ લકરું છે. ફસાએલી ઐરીને ખાધા ફસાવવા ફરે. ત્યારથી મારી ઉપર તે નજર રાખતો. મારી પાસે ખાવાનું ન 'તું', તો બાહુ ક્યાંથી હોય? રસૂલ ગયો એટલે લૈયાને તક મળી...તમારી પાસે પાછું તો કેમ અવાય?

રહેમાન

આવી હોત તો હું મળત નહિ.

મરિયમ

મારી વાત મકાનમાં થવા લાગી. ઘણાંએ મારા માળામાં રહેવા સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. બાહુતોએ ભેગા થઇ મકાનના મલિક ઉપર નોટીસ મોકલી. મને માળામાંથી કાઢી મૂકાઇ !

૨ માન

હં.

મરિયમ

ત્યાર પછીના બે દિવસ મને સાંભરે છે અને ધુનરી છૂટે છે ! થાય છે કે મારું હૃદય ફાટી કેમ ન ગયું? હું આશરા માટે ગમે ત્યાં ફરવા લાગી. ઠીક શિકાર મળ્યો છે માનીને પકાણુ અને ગુંડાઓ મારી પાછળ ફરવા લાગ્યા ! એક બે સારા માણસો પાસે બીખ માગી જોઇ. તેઓએ મારા શરીર સામું જોઇ આ રસ્તા પર લીધી. ત્યારથી હું વેશ્યા—વેશ્યા !—(ધૂસકે ધૂસકે રડે છે.)

રહેમાન

બસ હવે, બહુ રડી !

મરિયમ

નહિ, મને રડવા દો ! એ વિના મારું મન હલકું થશે નહિ. હું પાપી છું ! મારે પાપે તમે બહુ દુઃખી થયા છો ! મેં તમને શહેરમાં આવવા લલચાવ્યા !

આદમ

મેં પણ !

રહેમાન

કોઈ કોઈના દુઃખ માટે જવાબદાર નથી. સંચાનું તેલ ન આવ્યું હોત તો આપણે આમ રખડવાનો વખત આવત ? દેશકાળ આપણી વિરુદ્ધ હતો. નહિતો આપણે ક્યાં શક્તિ બહારની આશા રાખી હતી કે આટલાં દુઃખી થઈએ ! તેણે આપણને એવા દુઃખના ચક્રરમાં નાખ્યાં છે કે તેમાંથી નીકળાતું નથી અને ખરાબીમાં આગળ ને આગળ ધકેલાતાં જઈએ છીએ. પેલી વશરામની વિધવાની તમને યાદ છે ? પેટનું પૂરું કરવા માટે એક વખત તેણે બહાર પગ મૂક્યો અને પાછી દેખાઈ નહિ ! —અથડાઈ કૂટાઈ તે કમોતે મરી ! આપણું એવું કંઈ થશે !

(શાંતિ)

મરિયમ

હવે શું કરાય ?

રહેમાન

મારા મનમાં એક બાબત રહી ગઈ છે : ગામડામાં ગમે તેમ નીભાવ્યું હોત તો આપણે આટલાં દુઃખી થાત નહિ. કોઈ વખત પાછા જવાનું મન થતું પણ તમે મળ્યાં ન હતાં એટલે કેવી રીતે જવાય ? અહીં તો બધું એવું મોડું અને ભયાનક લાગે છે કે જાણે જરામાં સાફ થઈ જઈશું ! ત્યાં થોડી શાંતિ રહેશે. ભલાકાકા આપણને મદદ કરશે.

આદમ

(ચોંકીને) ભલાકાકા જીવતા હશે કે આપણને યાદ રાખ્યા હશે તેની ખાત્રી શી ? ગામડામાં આ સાલ દુકાળ પડ્યો છે. હું પેપર વાંચું છું તેમાં રોજ આવે છે. સેંકડો લોક ગામડેથી અહીં આવે છે. ત્યાં કસ હોય તો આવે ?

રહેમાન

એ લોકને આપણા જેવો અનુભવ નહિ થએલો.ત્યાં ખેતી નહિ અને તો પરચુરણ મળૂરી કરીશું, લાકડાં કાપીશું, માટી ખોદીશું, છાણાં થાપીશું કે કોઈને ત્યાં ચાકર રહીશું.

આદમ

તો મળૂરી અહીં શું ખોદી છે? અહીં ચાલુ છે, ત્યાં શોધવાની રહી. અહીં દુઃખ છે તો દુઃખની દવા મળ પણુ છે. મને પાછા જવામાં નાનમ લાગે છે. મને ત્યાં ગમશેજ નહિ. તમારે જવું હોય તો જવ. હું ગટરનો કીડો ગટરમાંજ મરીશ !

રહેમાન

(વિચારમાં અટકી જઈ, મરિયમને) અને તું ?

મરિયમ

મારાથી કેવી રીતે અવાય આ કલંક સાથે ? મારું શરીર દોદણું પડી ગયું છે. ધરકામ થતું નથી તો મળૂરી કેવી રીતે થશે ? મને ગરમીનો રોગ થઈ ગયો છે. હું માંડ પાંચ વરસ જીવું ! મને અહીંજ મરવા દો !

રહેમાન

(નિસાસો નાખી) થયું ત્યારે, આપણાથી પાછા જઈ શકવાનું નથી !.....હું હમણાંજ કહેતો હતો કે આપણે બચવાનું નથી. આપણે મળ્યાં તેનો અર્થ પણુ કંઈ નહિ ; આથી ન મળ્યાં હોત તો સારું : તમારી આટલી દુઃખી હાલત જાણત નહિ અને કોઈ દિવસ તમને મળી સુખી થવાની આશા રહેત. ધંધા બધાના એવા છે કે ભેશું રહેવાય નહિ. બધાને નિભાવવાની મારામાં તાકાત નથી. આપણે આમજ મરી જવાનું છે ! ભલે, અલ્લાની જેવી મરજી ! (તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાનાં આંસુ ભરાઈ આવે છે. મરિયમ કે આદમ તે જીવે તે પહેલાં તે ડોકું ફેરવી નાખે છે અને પારણા તરફ ડગલું ભરે છે.) ઠીક, હું જઈ છું.

મરિયમ

થોડી વાર તો રોકાવ !

રહેમાન

રોકાવામાં શું લાભ છે ? હું જઈશજ. (લથડતે પગે જાય છે.)

આદમ

(ઢીલો બની) બાપા, મારો સંઘાત તો કરો ! (તે રહેમાન પાછળ દોડે છે.)

[તેઓનું અચાનક જવું મરિયમને આંચકો આપે છે. પણ તેઓને રોકવા તે વધુ આગ્રહ કરી શકતી નથી. ધસડતે પગે તેઓની પાછળ તે બારણા સુધી જાય છે. ત્યાં લાંબી નજરે રસ્તા પર જોતી જોઈ રહે છે.આંસુની ધાર તેની આંખમાંથી નીકળ્યા કરે છે. નિઃસહાયતા બતાવતી તે નજર પાછી ખેંચી લે છે, બારણું બંધ કરી દે છે અને બાજુના પલંગમાં ઉંઘે માથે પડે છે. તેનાં હૃસકાં સંભળાય છે. હૃસકાંથી તેનું શરીર હાલે છે. પલંગ ભાગી જઈ તેને નીચે ફેંકી દેવાનો હોય તેમ કચડ કચડ બોલે છે.)

મહત્વની શુદ્ધિ

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૧૩	જવાં	જવા
૨૦	૪	હમણ	સમણ
૨૦	૧૨	રસલ	રસૂલ
૨૪	૮	સાંભળ્યો	સાંભળ્યો.
૨૬	૧૩	એમે	એને

★રે★ડિ★ય★મ★

રેડિયમ

ધડીતાલ

ઉત્તમ કલાકારો

પલટાતી સૃષ્ટિ ?

વાર્તા

આ પાંચ સુંદર નાટિકાનો સંગ્રહ

ર•સ•નાં•ટી•પાં

સાક્ષાત્કાર

કેવી ઐરી ગમે ?

રુઝાએસો ધા

સર્જન, મા દીકરો

બળતી ચિંતા

એવી ચૌદ વાર્તાનો સંગ્રહ. જન-પ્રચારીમાં બહાર પડશે.

—: તમારા બુકસેલર પાસેથી માગો :—

